

Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-53)

The Status of Turkish Subjects in The Soviet Union (1923-1953)

Sevindzh ALIEVA* , Pasha GULUZADE**

*Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü, Azerbaycan
**Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü, Azerbaycan

ORCID: S.A. 0000-0003-0374-8551;
P.G. 0000-0002-0456-0799

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sevindzh Alieva,
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi,
Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Bakü,
Azerbaycan
E-posta/E-mail:
sevincaliyeva2000@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
12.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.04.2023

Kabul/Accepted: 26.04.2023

Atıf/Citation: Alieva, Sevindzh., Guluzade, Pasha. "Türk Tebaasının Sovyetler Birliği'ndeki Durumu (1923-53): Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies, 43 (2023): 173-194.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1224034>

ÖZ

Sovyet yönetiminin Kafkasya'da ilerlemesi ve burada kendi sistemini kurması kısa süre zarfında gerçekleşmiş gibi gözükse de, bölgede hükümetin kendini pekiştirmesi uzun yıllar almıştır. Özellikle yeni sistemin Türk Müslüman topluma empoze edilmesi süreci daha yavaş ve acılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Burada din, dil, kültür ve tarihi açıdan Türkiye ile olan bağların etkisi daha çok kendini belli etmiştir. Türkiye devletinin kendi politikası ve tutumunu ortaya koymasıyla sürecin ilerlemesindeki aksaklıklar ve bireylerin komünist yönetimden kaçmaya çalışması dönemin Sovyet politikacılarının da yaklaşımlarını etkilemiştir. Türkiye ile bağları olan veya olma ihtimali kabul edilen kişilerin yeni yönetime karşı propaganda yaptıkları düşünülmüştür. Tüm bu sorunların üstesinden gelmek için Sovyet yönetimi baskı, takip, sürgün ve ölümlerle cezalandırma gibi uygulamaları gerçekleştirmekten kaçınmamıştır. Bu çalışmada, söz konusu sorunlar tutarlı bir şekilde ele alınmakta, nedensel iç ve dış ilişkiler kurmaya izin veren karşılaştırmalı-tarihsel yöntem uygulanarak bir sonuca varmak amaçlanmaktadır. Söz konusu amaca varmak için özellikle Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Rusya Devlet Sosyo-Siyasi Tarih Arşivi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Dairesi Arşivleri'nden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Yönetimi, Müslüman Türkler, Aksaklık, Baskı, Takip, Sürgün

ABSTRACT

The advance of the Soviet administration in the Caucasus and the establishment of its own system there appear to have taken place over a short time. However, the government needed many years to consolidate itself in the region. The process of imposing the new system on the Muslim Turkish society in particular was carried out more slowly and painfully. The effect of ties with Türkiye in terms of religion, language, culture, and history in this regard showed itself more clearly. The disruptions in progress regarding the process with the Republic of Türkiye revealing its own policies and attitudes, as well as individuals escaping from communist rule, also affected the approaches of the Soviet politicians of the period.

In order to overcome all these problems, the Soviet administration did not refrain from implementing practices such as oppression, pursuit, exile, and the death penalty against people with ties to Türkiye or who were considered to be likely to make propaganda against the new administration. This study addresses these consistently with the aim of reaching a conclusion by applying the comparative historical method, which allows for establishing causal internal and external relations. The study benefits from the State Archive of Russian Federation, the Russian State Archive of Sociopolitical History, and Archives of the Office of Political Parties and Social Movements of the Presidency of Azerbaijan.

Keywords: Soviet Administration, Muslim Turks, Disruption, Oppression, Pursuit, Exile

Extended Abstract

The advance of the Soviet administration in the Caucasus and the establishment of its own system there appear to have taken place over a short time. However, the government took many years to consolidate itself in the region. The government's imposition of the new system on the Muslim Turkish society was carried out more slowly and painfully, and one can see the effects of ties with Türkiye in this process in terms of religion, language, culture, and history.

During this time, the Soviet administration began to doubt even those who worked for it and chose to take the necessary measures. People who faced accusations such as being a traitor and enemy were punished before they could prove their innocence. In addition, those who had relations with the administration of the former Azerbaijan Democratic Republic and with Türkiye can be seen to have been kept in the foreground. For example, Haydar Tahirov was an agent for a spy organization according to intelligence information, which claimed he was in secret contact with the members of the Musavat party, the Turkish consulate in Baku that had operated in secret in the first years of the Soviet administration. At the same time, teachers who'd come from Türkiye were also suspected of having secret contact with Türkiye. This forced them to leave the country, as they were seen as potential opponents of the revolution and regarded as the main enemies of the new system.

The Soviet leadership explained the negative attitude they had toward Turkish subjects through the suspicion that they were anti-Soviet. Allegations were also made against the Turkish government for supporting Musavat members because they had taken refuge in Türkiye and were making anti-Soviet propaganda there. The Soviet government ordered the liquidation of Muslim organizations and also demanded the Azerbaijani politician Mehmed Amin Rasulzade be expelled from Türkiye.

When adding how the system had failed to fulfill its promises to this situation, the reactions in society were seen to increase even more. The people's expectation of having a more prosperous life with the new administration became a problem when this expectation was not met. The heavy taxes and the failure of the land reforms prevented positive changes in people's living conditions. Peasants had an important place in the production chain and stated having problems with the taxes, land management, land reforms, health, courts, and cooperatives. They voiced their complaints against the Communist Party, the Soviets, and their representatives. The peasants found the agricultural tax extremely heavy and unjust and also opposed the seizure of land they considered to be their own.

The Soviet administration's attitude toward religion also caused negative reactions in the society. In particular, its attitude regarding religious life disturbed the Muslim Turks. Mullahs were afraid to teach people religious knowledge because the Soviet government had specifically forbidden the teaching of God's Laws in schools. The mullahs even avoided performing rituals and praying for the deceased at funerals.

During World War II, oppression and pursuits became more frequent. The government tried to secure itself by forcing Muslim Turks living on the border to migrate from their places. Frequent decrees regarding immigration were signed and promptly implemented to bring the front under full control. The government even gave awards to those who carried out these implementations well. During the years when Stalin implemented a policy of repression, tens of thousands of intellectuals, military personnel, scientists, writers, teachers, and clergy were exiled from Muslim Turkish lands.

This study deals with these problems consistently with the aim of reaching a conclusion by applying the comparative historical method, which allows internal and external causal relations to be established. This research has benefitted in particular from materials from the State Archive of the Russian Federation (GARF), The Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), and the Archives of the Office of Political Parties and Social Movements of the Presidency of Azerbaijan (ARDSPIHA).

Giriş

Sovyet hükümeti Rusya topraklarında kontrol sağladıktan sonra imparatorluğa bağlı bölgelere ilişkin niyetini daha açık bir şekilde belirtmeye başladı. Söz konusu bölgelere ordu gönderilmeden önce iyi bir şekilde propaganda süreci başlatılmış ve bu da askerin ilerlemesini kolaylaştırmıştı. Hiç kuşkusuz Kafkasya da bolşeviklerin hedef bölgeleri arasında yer almaktaydı. Kafkasya'da da diğer Rusya İmparatorluğu eski vilayetlerinde olduğu gibi Müslümanlar yaşıyordu. Bolşevikler için belki bu o kadar da engel teşkil etmemekteydi. Çünkü diğer bölgelerde de Müslümanlar vardı ve yönetim oralarda kontrolü sağlayabilmişti. Kafkasya'daki en önemli sorunların başında bölgede bağımsız devletlerin kurulması ve Türkiye'den yardım alması gelmekteydi.¹ Bu yardımlar özellikle askeri ve eğitim alanındaydı. Bundan başka söz konusu coğrafya bir zamanlar Osmanlı yönetimine de girmişti. Tüm bu etkenlere bir de millî kimlik algısı eklendiğinde bolşeviklerin tutumunun söz konusu coğrafyada diğer bölgelere göre farklı olacağı belliydi. Bu nedenle bölgede kontrolü sağladıktan sonra Sovyet hükümeti Türk tebaasını Sovyet vatandaşlığını kabule zorlama kararı aldı. 1920'lerde ülkeyi terk etmek istemeyenleri sınır dışı etmek gibi bir tutum sergilendi. Onların bir kısmı 1930'larda Türkçülük taraftarı olarak baskı görmüş, 1940'larda ise Türkiye ile bağlantılı oldukları şüphesiyle Orta Asya bozkırlarına sürülmüştür. Sovyet iktidarının kurulmasına rağmen, Sovyet karşıtı gösteriler 1933-1934'e kadar devam etti. Müslüman Kafkasya'da Türk birliklerinin yardım beklentisi ise devam etmekteydi.² Diğer bir çok etken de göz önüne alındığında casusluk ve vatana ihanetle suçlanan Müslümanlara yönelik zulüm, takip ve baskıya ilişkin bilgilere arşiv belgelerinde yer verildiğini görmek mümkün olabilmektedir.³

1. Türk tebaasına yönelik suçlamalar

Yönetim kendisi için tehdit olarak gördüğü kişilere yönelik suçlamaları belgelendirmekten de kaçınmamaktadır. Örneğin, Ağustos 1923'te Azerbaycan Komünist Partisi (AzKp) milletvekili Haydar Tahirov'un (Tahirzade), AÇK ve ZAK Çeka'nın

1 Sevinç Aliyeva, *Турецко-подданные в России: жизнь в преследованиях и гонениях (1877-1953)* [Turetsko-poddannnye v Rossii (1877-1953) *Rusya'da Türk Tebaası: Takip ve Zulüm Dolu Bir Hayat (1877-1953)*], Moskova, Maska, 2022, s. 33.

2 Материалы из дневника Дагбригады, относящегося к эпохе борьбы с Нажмутдином Готцинским в 1920 году. Донесение чрезвычайного уполномоченного Андийского Округа от 31 августа 1920 года [Materiali iz dnevnika Dagbrigadi, odnosyşego k epohe bor'bi s Nadjmutdimon Gotsinskim v 1920 godu. Doneseniye çrezvıçaynogo polnomoçennogo Andiysskogo okruga km 31 avgusta 1920 goda. 1920 Necmettin Gotsinski'ye karşı verilen mücadelede Dağıstan bölüğü tutanakları. 31 Ağustos 1920 tarihli Andi bölgesi acil durum komiseri raporu F.R.614, Op.1, D.4, L.19-20.

3 F.R.614, Op.1, D.4, L.14.

telgraflarında Türkiye lehine askeri casusluk yaptığı ihbar edildi. Tahirov, tutuklanarak Moskova'daki Butyrka hapisanesine götürüldü. Tahirov, Türkiye Komünist Partisi'nin Kurslar Müdürü, ardından Türkiye Komünist Partisi teşkilatındaki Türk müfrezesinde Kur'an-ı Kerim öğretimiyle ilgili görevlerde bulunmuştu. 1920'de Zengezur cephesindeki işlerden sonra Tahirov Bakü'de kalarak Doğu Halkları Harekat ve Propaganda Konseyi'nin düzenlediği kurslarda çalıştı. Haziran-Temmuz 1921'de Türk Komünist Partisi Teşkilat Bürosu, Tahirov'u gizli görev için İstanbul'a gönderme kararı aldı. Ağustos-Eylül 1921'de Tahirov Bakü'ye döndü ve Türkiye'deki duruma dair rapor verdi. Daha sonra Bakü'de görev yaptı. Teşkilat Bürosu kaldırılınca AzKp İl Kaymakamlığı'na üye olmuş ve ardından Zagatala'da görevlendirilmiştir.⁴ Meslektaşı İ. Kadırov'un ZAK Çek'e verdiği ifadeye göre, Tahirov hakkında bir casus örgütünün ajanı olduğunu gösteren istihbarat bilgileri vardır. Tahirov, Nuri Paşa Azerbaycan'a geldiğinde Türk subayı ve Türkiye'de yaşayan damadı Seyid Tahir aracılığıyla İstanbul'la bağlantıları olmakla suçlanıyordu.

İddiaya göre, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sorumlu parti çalışanlarına ilişkin bilgilerin İstanbul'daki damadına gönderilmesini sağlamıştır. Tahirov'un 1919 Dağıstan olaylarında Nuri Paşa'nın askeri birliğinde aktif rol aldığı tespit edilmiştir. Mart 1919'da Dağıstan Ulusal Hükümeti'nin bir temsilcisi olan Alihan Kantemirov, Tahirov ve Süleyman Nuri ile birlikte A.Denikin'e karşı savaşmak için Çeçen ve İnguşlardan oluşan partizan müfrezeleri örgütlemek üzere gönderilmişti. Dağıstan'da Tahirov ve Süleyman Nuri, N.Gikalo komutasındaki birliklerin komutanlığına atandı. Denikin'e karşı bir buçuk ay süren çatışmalardan sonra çeteler dağıldı.⁵ Onlar Temirhan-Şura'ya kaçarak iki hafta Cemaleddin Korkmasov ve Mirbaba Seyidov liderliğindeki Dağıstan Komünist Komitesi'nde çalıştılar. Temirhan-Şura'ya yapılan başarısız saldırının ardından Tahirov ve Süleyman Nuri Bakü'ye döndü. Süleyman Nuri Rusya Komünist Partisi temsilcisi Kovalev'in yanında göreve atandı. Tahirov, gazetelerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mevcut hükümetine karşı materyaller yayınladı ve hatta bir buçuk aydan fazla hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin polis birimi komutanlığına atandı. Bolşevikler geldiğinde onlara yardım etti ve yeni Bolşevik hükümeti tarafından depo müdürü ve Komünist Partinin aktif çalışanı

4 Секретарь ЦК АКП в ЦК РКП(б) от 3 августа 1923 г.// АПДУДПАР, Ф.1, Оп.4, Д.43, Л.261; Показание И.Кадырова в АЧК// АПДУДПАР [3 Ağustos 1923 tarihli TsK AKP v TsK RKP (b) Sekreteri// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.264. Репорт Ответственного Дежурного АЧК Врид Начальника КРО Ф. Данилова Председателю АЧК Багирову от 17 августа 1923 года// АПДУДПАР [KRO Başkanı AÇK Vrid Sorumlu Nobetçi F. Danilov'un AÇK Başkanı Bagirov'a 17 Ağustos 1923 tarihli raporu// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.263.

5 Sevinç Aliyeva, *Kuzey Kafkasya Devletleri'nin Oluşumu: Türkiye ve Azerbaycan'ın Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918 – 1920)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2022, s. 134-135.

oldu. Türk Partisi Teşkilat Bürosu'nun talimatıyla 1921'de İstanbul'a iş gezisinde bulundu. Süleyman Nuri'nin ifadeleri de bunu teyit etmektedir. Süleyman Nuri, Tahirov'un „Örgüt Bürosu tarafından kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirdiğini“ vurguladı. Tahirov'un başka bir arkadaşı, sanığın Türk casusu olduğuna ilişkin herhangi bir görüş belirtmedi: „Tahirov'un askeri bir casus olabileceği görüşüne katılmıyorum, çünkü onunla çalıştığım süre boyunca onda devrim karşıtı hiçbir şey sezmedim.“⁶

Tahirov, kendisini iyi tanıyanlardan onunla ilgili bilgi vermelerini istedi. Kendisini parti ve Sovyet çalışmalarından tanıyan AzKp'li Süleyman Nuri, İsmail Kadırov ve İsmail Hakkı, sanık Tahirov hakkındaki görüşlerini aktardı. Fakat onların ifadesi Tahirov'un “güçlü ve güvenilir bir komünist” olduğunu belirtmekle birlikte, ciddi bir suçlamaya da olanak sağladı. Buna rağmen “onun bir casus olabileceği fikrini kabul edemiyorum”⁷ görüşünü belirttiler. Türkiye’de kendisine verilen görevi yerine getirmekle suçlanan Tahirov, İstanbul’da yaptığı konuşmalarda başta Aydınlik grubu olmak üzere, örgütleri “maceracı” ve “kemalist” olarak nitelendirdi. Ayrıca Türk komünistlerinin gizli bir toplantısında Türkistan’dan Azerbaycan’a gönderilen 22 parti yoldaşına karşı “maceracı” kelimesini kullandı.⁸ Elde edilen bilgilere göre, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında gizli faaliyet gösteren Müsavat partisi üyeleri, Bakü’deki Türk konsolosluğu ile gizli temas halindeydi. Türk konsolosu Memduh Şevket’in adı hatıratlarda ve tanıklıklarda sıkça geçmektedir. Onun parti üyelerine maddi yardımda bulunması ve yurt dışına çıkmasına yardım ettiği belirtilmektedir.⁹

16 Temmuz 1923’te Azerbaycan K(b)P Merkez Komitesi sekreteryaasının kararıyla siyasi istikrarsızlık nedeniyle “şu veya bu bahaneyle tüm Türk öğretmenlerinin Türkiye’ye gönderilmesine”¹⁰ karar verildi. Türk tebaasının Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) sınırlarından çıkarılmasına ilişkin karar uygulamaya konuldu. Türk tebaası olan bir çok kişi sınır dışı edildi. Göyçay ilçesinden kovulanlar arasında bir grup öğretmen de vardı: Hulusi Zade ve öğretmen Yahya Sanaeddin

6 Репорт Ответственного Дежурного АЧК Врид Начальника КРО Ф.Данилова Председателю АЧК Багирову от 17 августа 1923 года// АПДУДПАР [[KRO Başkanı AÇK Vrid Sorumlu Nobetçi F. Danilov’un AÇK Başkanı Bağırov’a 17 Ağustos 1923 tarihli raporu// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.263; Показания Сулеймана Нури в АЧК// АПДУДПАР [Süleyman Nuri’nin AÇK’da ifadesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.266.

7 Показания И.Кадырова в АЧК// АПДУДПАР [İ. Kadırov’un AÇK’da ifadesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.264.

8 Допрос свидетелей по делу Гейдара Таирова// АПДУДПАР [Geydar Tairov davasında şahitlerin ifadeleri// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.43, L.272-273.

9 Aydın Alizade, “Musavat - азербайджанское подполье в борьбе за независимость страны” [Musavat – ülkenin bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan yeraltısı], (Çevrimiçi), <https://urokiistorii.ru/article/54652>, 25 Mart 2020.

10 Заверготделом ЦК АКП в ЦК АКП от 3 января 1924 г. Совершенно Секретно// АПДУДПАР [3 Ocak 1924 tarihli TsK AKP’de Zavgorotdel Tsk AKP], F.1, Op.4, D.108, L.20-21.

Mehmedzade. AzKp Merkez Komitesi Göyçay şubesinden, bu vesileyle AzKp Merkez Komitesine özel olarak şunlar yazıldı: “Bu Türk öğretmenleri kovarsak okulu kapatmak zorunda kalacağız. Çünkü onların yerini alacak kimse yok. AzKp’li Göyçay komitesi, yukarıdakilerle ilgili bilgi verdi ve buna ilişkin talimat istedi.”¹¹

Türk tebaası olan Hulusi, Azerbaycan’ın sovyetleştirilmesinden (Azerbaycan SSC) sonra 1920’de Türkiye’den Azerbaycan’a gelmişti. Komünist Parti üyesiydi ancak bir süre sonra parti kartını ve diğer belgelerini kaybettiği için partiden ihraç edildi. Bu sorunu çözmek için AzKp Merkez Komitesi’ne başvuru yapmıştı. Göyçay İlçe Yürütme Kurulu Başkanı Alihaydar Garayev, AzKp Merkez Komite Sekreteri Ruhulla Ahundov’a yazdığı mektupta, Hulusi’nin Türkiye’nin tanınan komünistlerinden biri olduğunu vurguladı. Hulusi’nin Türkiye’ye döndüğünde kurşuna dizileceğini belirtti. Garayev, eğitim alanında ve Türk alfabesinin oluşturulması için çalışan Hulusi’nin mesleki niteliklerine de dikkat çekti.

“Eğer Hulusi yoldaş talimatlara göre Türkiye’ye gönderilecekse, yeni alfabenin oluşum sürecinde aksamalar yaşanacaktır. Bu nedenle parti durumu netleşene kadar Hulusi yoldaşın sınır dışı edilmesini geçici olarak durdurmak için AZ Çeka’yı etkilemenizi rica ediyorum.”¹² Bu mektuptan sonra Mir Cafer Bağirov (Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri), Hulusi’nin sınır dışı edilmesi sürecinin durdurulması emrini verdi.

19 Nisan 1926’da Bağirov, Halk komiseri Orconikidze’ye yazdığı bir notta, Azerbaycan SSC Halk Eğitim Komiserliği’nin Türk öğretmenlerini Azerbaycan okullarına davet etme politikasına sert bir şekilde karşı çıktı: “Milli Eğitim Komiserliği tabiri caizse yerli gerici hocaların mevcudiyetiyle sınırlı kalmıyor, yurt dışından yabancı, Türk öğretmen ve bilim adamlarını kabul ediyor. Türk casusları, eğitim kurumlarının duvarları arasında faaliyetlerini geliştirerek, öğretmen adı altında bize geliyorlar.” Daha sonra Bağirov, Bakü’de çoğunluğu subay olan 25 öğretmenin daha görev yaptığını kaydetti.

“Bu grup, yalnızca genç öğrenciler üzerinde değil, aynı zamanda kültür kurumlarımızın, özellikle Halk Eğitim Komiserliği’nin lider çevreleri üzerinde de milliyetçi, Sovyet karşıtı bir etki kaynağıdır. Bu koşullarda Azerbaycan’ın kültürel yaşamının milliyetçi, Türkçü hareket tarafından tamamen işgal edilmesi için elverişli koşullar oluşturuluyor. Sonuç olarak, Sovyet karşıtı unsurların etkisi artıyor ve onların çalışması için elverişli bir zemin yaratıyor. Bu konu derhal incelenmeli ve tüm politikalar gözden geçirilmelidir.”¹³

11 Заворотделом ЦК АКП... АПДУДПАП [Zavgorotdelom TsK AKP... APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.20-21.

12 АПДУДПАП [APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.202-203.

13 АПДУДПАП [APDUDPAR], F.1, Op.88, D.3, L.4-5,8.

Zamanla, özellikle komşu ülkelerden gelen yabancı vatandaşlara karşı tutumlarda da sertleşme gözlemlenmeye başladı (Türkiye ve İran). Türkiye'deki siyasi duruma ilişkin resmi raporlar ve notlar, Türk komünistlerinin durumu ve Sovyet Rusya'ya karşı tutumları hakkında haberleri içermekteydi. Çeşitli bahanelerle Türk tebaası, bir çoğu Sovyetler Birliği'nden pek de uzak olmayan yerlere sürgüne gönderildi. 1920'lerin başındaki yer değiştirme, güvenlik gereksinimlerini karşılamış ve istenmeyen unsurların ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Ancak 1930'ların ortalarından itibaren, baskıcı cezalar daha acımasız hal almaya başlayınca, sanıklar sadece sınır dışı edilmekle kurtulamıyorlardı.

Şubat 1923'te Hüseyin Efendiyev başkanlığındaki Sovyet karşıtı örgüte katıldığı için veya o zamanki adıyla - Sovyet rejiminin devrilmesi için çağrıda bulunan grubun tüm üyeleri olan Türk tebaası Azerbaycan SSC'den Ankara'ya sürgün edildi. Bu sürece kadar zaten onların çoğu 1,5 yıl hapis cezası almışlardı. Onlara yaşadıkları bölgelere gitmeleri, eşyalarını toplamaları, akrabalarıyla vedalaşmaları ve Bakü'ye gelmeleri için 20 günlük izin verilmişti.¹⁴ Yaşadıkları Nuha ve Göyçay ilçelerinde gerekli tedbirler alınmıştı.

Şunu da hatırlatalım ki, o zamanlar hala sınırları yasa dışı yollardan geçme olasılığı vardı. Azerbaycan SSC'de Sovyet karşıtı eylemlerde bulunan Azeriler, Türkiye'ye geçiyor ve bir süre sonra anavatanlarına dönüyorlardı. Gazah'ta Abdulali ve Deliboz adlı kişiler, Caferkend Komünist Partisi'nin askeri komiseri, sekreteri ve iki üyesini öldürerek Türkiye'ye kaçmışlardı. Bir süre sonra gizlice Gazah'a geri döndüler. Elde edilen istihbarat bilgilerine göre, onlardan hala Sovyet karşıtı eylemler beklenmekteydi. Kısaca sınırdan gizlice geçerek Azerbaycan SSC'ye giren kişilerin tespit edilerek, etkisiz hale getirilmesi için ilgili makamlarca tedbirler alınmıştı. Ana görev, bu amaç doğrultusunda oluşturulan milislere verildi.¹⁵ Sovyet karşıtı söylemlerle mücadele ilerledikçe polisin işi de zorlaşmaya başladı. Sınırı güçlendirmek için kararlar alındı, olası Sovyet karşıtı eylemler konusunda uyarıda bulunan ve katılımcıları tespit eden istihbarat ağı genişletildi.¹⁶

14 Выписка из Протокола №4 Заседания Президиума Агдашского УКОМА АКП от 28 февраля 1923 года// АПДУДПАР [28 Şubat 1923 tarihli Agdaşsk UKOM AKP 4. Oturumu tutanakları // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.17.

15 Зам.УПРАВДЕЛАМИ ЦК АКП в АКП. Перевод письма от Мухтара Гаджиева от 25 июня 1923 г.// АПДУДПАР [AKP'de Tsk AKP Başkan Yardımcısı. 25 Haziran 1923 tarihli Muhtar Gadjiyev'in mektubunun tercümesi// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.108, L.104.

16 В ЦК АКП С.М. Кирову. 1923 г.Секретно// АПДУДПАР [TsK AKP S.M. Kirov'a. 1923 tarihli. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.205-207.

AZ Çeka'ya verilen bilgiye göre "iki haydut" Deliboz ve Abdulali Türkiye'den Gazah'a döndü. Türklerin yakında Transkafkasya'ya geleceğine dair söylentiler yayıyorlardı. Doğrulanmamış söylentilere göre bu iki kişinin dışında Türkiye'den 10-11 "haydut" daha dönmüştü. Bunlar arasında Gence ayaklanmasının tanınmış lideri devrim karşıtı Sara Alakbar ve Gazah lideri Medet Ağa Alinagov'un isimleri de vardı.¹⁷ Yerel Sovyet yetkilileri onları ortadan kaldırmak için önlemler aldı.

Göyçay ilçesinde benzer bir görevde bulunan Ağdaş yerel yürütme sekreteri A. Mürşüdü'nün raporuna göre, Göyçay ayaklanmasından sonra 90'dan fazla Türk de dahil tüm zanlılar toplu halde tutuklanmıştı. Sadece üç kişi kaçmayı başardı. Yapılan araştırmalar sırasında bir Türk'ün üzerinde "İttihad-ı İslam" partisine ait üyelik kartı bulundu. Parti kartının arkasında Kafkas Müslümanlarına bir çağrı yazısı vardı: "Uyan ey Kafkas Müslümanları, dünyada senin de hakların var." Daha sonra 90 kişiden 20'si cezaevinden tahliye oldu.¹⁸

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında, Türkiye'den dönme vakaları hala devam etmekteydi. Bunlarla ilgili AzKp Merkez Komitesine bilgiler veriliyordu. Ağdaşlı Mehmed Ağa İskenderbeyov(bölge ağalarından biri) Türkiye'den yurda dönmüştü. Yakın köylerden kulaklar bile onu karşılamaya gelmişti. Bütün bunlar yerel yönetimde kafa karışıklığına neden olmuştu. Ağdaş komitesi sekreteri A. Mürşüdü'nün AzKp Merkez Komitesi'ne (MK) yazdığı mektupta şöyle denmekteydi: "Sanki Türkiye'den temsilciler gelmiş de bölgeye yeniden onlar hükmedecekmiş gibi".¹⁹ AzKp MK Bağirov, ülkede yaşayan Türkler hakkında en küçük söylentilere dair bilgiler alıyordu. Örneğin, Ağdaş'a yerleşen bir Türk'ün sözde bir subay olması ve tüccar adı altında birçok devrim karşıtı çalışma yapması vd.²⁰ Sovyet yönetiminin Türk tebaasına karşı olumsuz tutumu, onların Sovyet karşıtı olmalarına ilişkin şüpheyle açıklanıyordu. Müsavat üyelerini desteklemekle suçlanan Türk hükümetine karşı iddialar da vardı. Çünkü onlar Türkiye'ye sığınmış ve orada Sovyet karşıtı propaganda yapıyorlardı. Sovyet hükümeti, Müslüman ör-

17 Управляющий делами ЦК АКП Иноземцев в АЧК Габер-Корну от 23 июня 1923 г., № 1642. Секретно// АПДУДПАР [23 Haziran 1923 tarihli AÇK TsK AKP Yabancılar Dairesi Başkanı Gaber-Korn'a, № 1642, Gizlidir. // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.452; то же в ЦК АКП// АПДУДПАР [AKP TsK'ya aynısı//APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.453.

18 Секретарь Агдашского Укома А.Муршудла Секретарю Центрального Комитета АКП. № 54, 1923 г. Весьма секретно// АПДУДПАР [Ağdaş Ukom Sekreteri A. Murşudla'dan AKP Merkez Komite Sekreterin'e. № 54. Çok gizlidir //APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.258.

19 Секретарь Агдашского Комитета А.Муршудла в ЦК АКП(б) от 29 марта 1923 г., № 777. Весьма секретно// АПДУДПАР [29 Mart 1923 tarihli Ağdaş Ukom Sekreteri A. Murşudla'dan AKP(b) TsK'ya. № 777. Çok gizlidir // APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.251.

20 Секретарь ЦК АКП (б) тов. Багирову от 3 марта 1923 г. Секретно// АПДУДПАР [3 Mart 1923 tarihli AKP (b) Sekreterinden Bağirov'a. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.4, D.38, L.323.

gütlerin tasfiyesini ve M.E. Resulzade'nin Türkiye'den çıkarılmasını talep ediyordu.

Zeynalov'un Ankara'dan Dışişleri Halk Komiserliği'deki Hüseyinov'a gönderdiği mektupta şunlar yazılıydı:

“Hükümetim, Kars Antlaşması'nın onuncu maddesine rağmen dost Türkiye'de Batı sermayesinin ajanlarının ikimize de kesinlikle düşman olmasına çok şaşırıyor. Müsavat taraftarları, aramızdaki samimiyet ve dostluk gibi karşılıklı çıkarlarımıza aykırı olan Azerbaycan'ın özgür emekçi halkını bir kez daha Avrupa kapitalizminin boyunduruğu altına sokmaya, faaliyetlerini özgürce geliştirmeye çalışıyorlar. Bu aramızdaki samimiyet ve dostluk gibi karşılıklı çıkarlarımıza aykırıdır. Kars Antlaşması'nın onuncu maddesine ve aramızdaki yakın dostluğa dayanarak, Müsavat teşkilatının tüm Türkiye'de kaldırılmasını, Resulzade dahil liderlerinin Türkiye'den uzaklaştırılmasını, kitabının toplanmasını ve satışının yasaklanmasını ve Türk gazetelerinde Transkafkasya cumhuriyetleri aleyhine kışkırtıcı yazı ve notların yayınlanmasına son verilmesini talep ediyorum.”²¹

2. Türkiye'ye göç

SSCB'nin başarısız olan ilk beş yıllık planı, siyasi iktidar krizine yol açtı ve sosyalist ekonomik projelerin eksikliklerini ortaya çıkardı. Başarısızlık idari personele, «sabotajcılara» ve «yabancı ajanlara» yüklendi. Aynı zamanda yönetim mevcut durumu inceledi, yanlış hesaplamaları analiz etti ve kritik durumu olumlu yönde değiştirebilecek önlemler hazırladı. Bununla beraber 1925'te Kafkaslardan Türkiye'ye göç etmek isteyen Müslümanların sayısı zirveye ulaştı. Azeriler, ayrılma izni için resmi olarak Sovyet makamlarına başvuru yapıyorlardı. Yetkililer, Kafkas Müslümanlarının Türkiye'ye göç etmek istemelerinin nedenlerinin araştırılmasına özel önem verdi. Gazah, Borçalı ve Delican ilçelerinin Türk halkı arasında gözlemlenen Türkiye'ye göç etmek isteğinin nedenlerini belirlemek için Özel Komisyon kuruldu ve raporlar hazırlandı.²²

Özel Komisyonun üç üyesi vardı. Bunlar Gürcü Khimshashvili, Ermeni Mamikonyan ve Azerbaycanlı Hüseyinov'du. Hüseyinov hastalandı ve diğer üyelerle birlikte Gazah, Borçalı ve Delican ilçelerine gidemedi. 17 Nisan 1925'ten itibaren on gün boyunca Özel Komisyon üyeleri köylüleri sorguya çekti, halkla sohbet etti, belgeleri inceledi ve gözlem yaptı. Sonunda Borçalı, Delican ve Gazah ilçelerindeki Türklerin

21 Зейналов Накроминделу Гусейнову из Ангоры. Копия с копии// АПДУДПАР [Zeynalov Ankara'daki Nakromindel Guneynov'a. Коруанын коруасыдыр //APDUDPAR, F.1, Op.4, D.38, L.391.

22 Доклад специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закавказью РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно// АПДУДПАР [Kazah, Borçalı ve Dilican bölgeleri Türk nüfusu arasında Türkiye'ye yerleşme maçlarının araştırılması ve sebeplerinin tespiti için kurulan Özel Komisyon Raporu// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.13-33.

büyük bir bölümünün Türkiye'ye göç etmek istedikleri teyit edildi. Müslümanlar resmi olarak Türkiye'ye taşınma amacıyla izin için yerel yönetimlerle birlikte Türkiye konsolosluklarına da başvuru yapıyorlardı. Borçalı'daki Kepenekçi köyünün neredeyse tüm nüfusu Türkiye'ye yerleşmeye yardım etmek için Tiflis'teki Türk Başkonsolosluğu'na başvuru yapmıştı.²³ Bu çağrı Konsolos tarafından Türk hükümetine gönderildi. Yerel parti çalışanlarına göre “salgın” olarak nitelendirilen bu olgunun nedenleri şunlardı:

1. Eski ayrıcalıklarını kaybetmiş kulakların, memurların ve mollaların Sovyet karşıtı ajitasyonu ve Türkiye'ye göç eden beylerin, hanların ve diğerlerinin propaganda kampanyası;
2. Tiflis ve Erivan'daki Türk konsoloslarının ve ajanlarının faaliyetleri;
3. Gazah'a bağlı Aslanbeyli köyünde, 1897 yılında burada defnedilen “mukaddes hacı” Mahmud Efendi'nin adı etrafında oluşan bir tarikat vardı. Amasya'da onun müritleri çoktu. Müritler, Gazah'taki “mukaddes” türbenin yakınında yaşayanlarla dini temas kurmuştu. Aslanbeyli köyü sakinleri, cemaat nedeniyle Amasya'ya taşınmak istiyordu. Bu açıklama ile yetinmeyen özel komisyon üyeleri, Gürcistan SSC'nin Borçalı ilçesi, Kepenekçi köyü ve Başkişet ilçesi Kızıl Kilise köyünden Müslüman Türklerle toplantılar düzenlediler.²⁴ Müslüman Türkler, Delican bölgesine bağlı Krasnoselsky ilçesine bağlı Polat Ayram ve Karakaya köylerinde (onların bir bölümü de Çaykend köyünde) toplandı. “Mukaddes” mezarın bulunduğu köy olan Aslanbeyli'nin sakinleri, Gazah'a bağlı Kaymaklı köyünde düzenlenen toplantıya geldi.

Bu toplantılarda köylülerin vergiler, toprak yönetimi, toprak reformları, toprak kullanım normları, sağlık, mahkemeler, kooperatifler, ulusal sorunlar vb. konularla ilgili sıkıntıları oldukları ortaya çıktı. Komünist Partiye, Sovyetlere ve onların temsilcilerine karşı şikayetlerini dile getirdiler. Köylüler, tarım vergisini son derece ağır ve adaletsiz bulmuş ve kendilerinin saydıkları arazinin ellerinden alınmasına kızmışlardı. Söz konusu toprakları Çarlık Rusya, Menşevikler ve Müsavatçılar zamanında bedava olarak kullanmışlardı. Özel Komisyon üyeleri raporlarında, Borçalı ve Gazah ilçelerindeki Türk köylülerini her zamanki meralarından mahrum etmenin büyük bir hata olduğunu kabul ettiler. Türk köylüsüne sunulan diğer meralar, 5-6 günlük yolculuk mesafesindeydi.

23 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon raporu...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.13-33.

24 Доклад Специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закавказья РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно// АПДУДПАР [Kazah, Borçalı ve Dilican bölgeleri Türk nüfusu arasında Türkiye'ye yerleşme maçlarının araştırılması ve sebeplerinin tespiti için kurulan Özel Komisyon'un 3 Mayıs 1925 tarihli Zakkraykom RKP (b)'e raporu. Gizlidir// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.14-20.

Sonuç olarak, köylüler sığırlarını meraya götürmekten kaçınıyordu.²⁵ Türkler için ayrılan meraların Ermenistan SSC'nin etkisi altına girmesi durumu daha da kötüleştirmişti.

Rapor, çeşitli fabrikaların inşası sırasında Türklerin haklarının ihlal edildiğini de ortaya koydu. Örneğin, Çatak fabrikası yönetiminin talimatlarına göre, sakinler Demir Su köyünden uzaklaştırılmıştı. Uzun bir süre Tiflis bölgesi sınırına yakın Hula alanına yerleşen Müslümanlar, oraya sevk edilen Osetlere yol açmak için topraklarından göç etmek zorunda kalmışlardı.

Genel olarak iç göçler, Türk nüfusu arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Türk köylüsü, kin beslemek ve yetkililerin sunduğu topraklara yerleşmek yerine, anavatanlarından tamamen ayrılmaya sıcak bakmaya başlamıştı. Özel Komisyona göre, yer değiştirme zararsız bir karardı. Bu durumda köylüler Sovyet karşıtı konuşmalar yapabilir ve şiddet eylemleri gerçekleştirebilirlerdi. Fakat onlar barışçıl çözüm yolu seçerek evlerini ve meralarını sonsuza dek terk etmeyi tercih etmişlerdi. Özel Komisyonun bilgisine göre, 1925 yılında yetkililer, gerekli önlemleri almak yerine, tüm köy sovyetlerine (meclis) ve nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu Delican'a ilişkin Krasnoselsky şubesinin yürütme kurullarını içeren bir genelge gönderdi. Genelge kısaca Gavar'a (Novo-Bayazid-Türkiye tarafı) taşınmak isteyenlere kolaylık sağlamış oldu.²⁶

Yeni idari ve bölgesel yapılanma nedeniyle köylünün evi bir cumhuriyetin sınırları içerisinde, mera ve ekili arazisi ise başka bir cumhuriyetin sınırları içerisinde kalmıştı. Bu da birçok sorunun yaşanmasına neden oluyordu. Özel Komisyon, bu konuda değişiklik yapılması gerektiğini kaydetti. Mera meselesine ek olarak, Türk köylüsünün her zaman özgürce kullandığı, ancak artık hakları kısıtlanan orman sorunu da (Çatak fabrikasının çevresi) ortaya çıkmıştı.

Bolşeviklerin din politikası da birçok şikayete neden olmuştu. Türk Müslüman halkın, başta Bolşevik Parti olmak üzere Sovyet hükümetinin temsilcilerinden "Tanrı yok, şariat yok, Kuran yok" şiarlarını duyması da sorun oluşturmaktaydı. Onlara dini inceleme, ritüelleri yerine getirme, Müslüman geleneklerine göre defin, namaz kılma, oruç tutma ve bayramlara saygı gösterme fırsatı verilmemekteydi. Her üç bölgeden farklı Müslümanlar, Özel Komisyon üyelerine farklı zamanlarda ve farklı toplantılarda şunları söylediler: "Demek bize karşısınız, İslam'a karşısınız (...) Bize hakaret ediyorlar, azarlıyorlar, her

25 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu... APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.14-20.

26 Докла д Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ... // APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.21-22.

adımında özellikle genç komünistler bizimle alay ediyorlar.” Özel Komisyon hazırladığı raporda Müslümanları meralarından, ormanlarından ve evlerinden mahrum bırakmanın adaletsizliğine vurgu yapsalar da, dine ilişkin şikayetlere yönelik eleştirel bir tutum sergilemeyi yeğlemişti. Komisyon üyeleri, Müslümanları “geri” ve “medeniyetsiz”, “hâlâ dinin esaretinde ve mollalarının insafına kalmış” olarak nitelendirdi.²⁷

Rapor, Müslümanların dini duygularına yönelik hakaret ve alay örneklerini de gösteriyordu. Belirli isimler ve olaylar şiddete eğilime olanak sağlamaktaydı. Bazen dini ritüellerle alay ediliyordu. Örneğin, Başkişet Komsomol bölge komitesi sekreteri Abdulla Musayev, Müslümanlara sözlü hakaretler etmekle kalmamış, Kızıl Kilis köyünde yaşayanların yanında Kuran’ı yırtarak yere atmıştı. Gazah ilçesine bağlı Kaymaklı köyünde, yerel okul öğretmeni Seyfediyev Nasibov, Müslümanların dini duygularıyla alay ederek onun “Ermeni” olduğunu dile getirdi ve diğerlerini de onu örnek almaya çağırdı. Camiden kovulan Müslümanlar, namazlarını açık havada kılmaya devam ediyorlardı. Bundan başka tarım vergisine ek olarak, mollalardan nakit ödeme karşılığında dini ayinleri yerine getirmeleri için ek bir vergi alınıyordu.

Borçalı’daki Gürcistan Halk Komiserliği’nce yayınlanan genelgeye göre, Müslüman köylüler şeriata aykırı (o dönem bu coğrafyadaki Müslümanlarının genel kabulü böyledi) olarak şapkalarını çıkarmaya zorlanıyordu. Mollalardan İslam dinini öğretmeleri isteniliyordu. Ancak mollalar öğretmekten korkuyorlardı. Çünkü, Sovyet hükümeti okullarda özel olarak Allah’ın Yasası’nın öğretilmesini yasaklamıştı. Mollalar, cenaze törenlerinde merhum için ayin yapmaktan ve dua okumaktan bile kaçınıyordu. Müslümanlara göreyse bu ritüellerin gerçekleştirilmemesi günahı. Özel Komisyon, Müslümanların nüfus dairesine karşı olmadıklarını tespit etti. Komisyon diğer yandan Müslümanların nüfus dairesini dini cenaze törenleri ve diğer örf ve adetlere düşman olarak gördüklerinden tasvip etmediklerini de belirtti.²⁸ Köylüler ayrıca, Müslüman kadınların mental olarak henüz hazır olmadıkları için devlet kurumlarına seçimlere katılmak üzere zorla kayda alınmasına da karşıydılar.

“Şovenist çılgınlığı körükleyen dönemler”i unutup, herkesin kardeşçe yaşadığı gerçeğini tüm Müslüman Türklerin tanınmasının, beğenmesinin ve takdir etmesinin çok ilginç ve önemli olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Fakat yönetimdeki parti, sovyet ve sendika örgütlerini yeniden gözden geçirmek gerekiyordu. Delican’da partinin sadece 13’ü

27 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.23-24.

28 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.25-26.

Türk olmak üzere 697 üye ve adayı bulunuyordu. İlçenin 19 Yürütme Kurulu üyesinden sadece biri Türk'tü. Krasnoselsky bölgesinde farklı milletlerden olan 22 köy vardı ve bunlardan 13'ü tamamen Türk'tü. Fakat Yürütme Komitesi Başkanlığı'nda tek bir Türk bile yoktu. Raporunda "bu durum, Türklerin devletin üvey evlatları olduğu izlenimini yarattığı" vurgusu yapıldı. Rapor ayrıca Müslüman Türklerin ruh ve ahlaki durumu üzerinde olumsuz etkisi olan diğer acil konuları da gündeme getirdi. Sıradan köylüler, Özel Komisyon üyelerine şunları soruyordu: "Bize kime hizmet etmeye ve itaat etmeye çağrıldığımızı, kimin emir ve önerilerinin bizim için önemli olduğunu bildirin ve açıklayın? Komün, Komsomol, Bolşevik veya Sovyet?" Komisyon, yerel yönetim organlarının yönetemediği, yalnızca idari ve cezai işlevleri yerine getirdiği sonucuna varmıştı: tutuklamak, cezalandırmak, emniyet müdürünün işini yapmak, memur değiştirmek.²⁹

Özel Komisyon, Krasnoselsky bölge yürütme komitesi başkanı tarafından imzalanan 21 Mart 1925 tarihli ve 677 sayılı resmi bir belge sundu: "Herkes, tüm köy sovyetlerine. Köylerinizde Ermenistan sınırları dışında başka yerlere taşınmak isteyenler varsa, listelerini hazırlayıp yürütme kuruluna sunun, onların sayıları, çiftlikleri hakkında bilgileri ve nereye gitmek istediklerini belirtin."³⁰ Özel Komisyonun bilgisine göre, bu genelge Türklerle fiilen Ermenistan dışında başka yerlere taşınmalarını öneriyordu. Türkiye'ye taşınma izni isteyenlerin de Türk konsolosuna başvurması önerildi.

Özel Komisyon çok cesur ve kesin bir sonuca vardı: "Türklerin Türkiye'ye taşınmak istemesinin esas nedeni olarak, sadece beylerin, kulakların, mollaların, Kars kaçaklarının, konsolosların ve 'mukaddes' türbeye tapanların ajitasyonu ile açıklanamaz. Diğer nedenleri de öğrenerek bu raporda sunma fırsatı bulduk."³¹ Komisyonun önce merkeze aktarılan bilgilere göre insanların rahatsızlığının esas nedeni dıştan gelen desteğin giderek artmasıydı. Özel Komisyonun raporuna göre ise söz konusu etkenlerle birlikte yönetimdeki aksaklıklar ve toplumdaki mevcut değer sistemlerine saygı duyulmaması da insanların sorunlarının ve şikayetlerinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

3. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin uyguladığı politika

"Türkçü" iddiaları, esas olarak, kelimenin kendisi hakkında genellikle en belirsiz fikirlerle sahip olan sovyet yazarlarının (Sovyet müfettişleri ve savcuları) bilgisizliğinin bir

29 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.27-29.

30 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.30.

31 Доклад Специальной комиссии относительно... АПДУДПАР [Özel Komisyon Raporu ...// APDUDPAR], F.1, Op.6, D.87, L.31-33.

sonucuydu. O dönemde tutuklanma için, ilişkilerin kötüleştiği Türkiye bağlamında suçlamalara izin verecek “parlak” etiketlere ihtiyaç vardı. Takip ve baskıya maruz kalanlar arasında H. Cavid, S. Mümtaz, B. Çobanzade ve diğerleri gibi bu fikrin kökenini çok iyi bilen kişilerin olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Fakat onlar söz konusu kavrama siyasi bir anlam yüklememiş, aksine onu kültürel bir kategori olarak kabul etmişlerdi. Stalin’in baskı politikası uygunladığı yıllarda Azerbaycan topraklarından on binlerce aydın, askeri personel, bilim adamı, yazar, öğretmen ve din adamı sürgüne gönderildi. Bu, toplumun eğitilmiş, manevi tabakasının önemli bir kısmının yok edildiği anlamına gelmektedir.

Azerbaycan SSC’deki ilk baskı dalgası (1920’ler), başta Azerbaycan Halk Cumhuriyeti liderleri, Müsavatçılar ve ittifadçılar olmak üzere “saf” karşı-devrimcileri etkiledi. İkinci dalga (1936-1939), “Türkçüler”, “İslamcılar”, “anti-Sovyet unsurlar” ve her türden “sabotajcılar” tarafından temsil edilen “halk düşmanlarını” yok etti. 1936-38’li yıllarda Azerbaycan’da halk, esas olarak “burjuva milliyetçiliği” suçlamasıyla baskılara maruz kaldı. Aynı zamanda, Sosyalist Cumhuriyetlerdeki personel politikası çok dikkatli bir şekilde yürütülmeye başlandı. Yetkililer özellikle etnik çatışmanın tırmanmasından, çeşitli etnik grupların saldırılarından ve suçlamalarından korkuyorlardı.³²

Batı ve onun himayesi altındaki SSCB’ye komşu ülkelerden gelen dış tehdit fikrine karşı, Azerbaycan SSC’de geniş çaplı İran ve Türkiye karşıtı propagandalar yapıldı. Sovyet hükümeti, Türkiye’den gelen tehdit konusunda kamuoyunu güçlendirdi. En ufak bir Türk yanlısı sempati bile bastırıldı. Tam kontrol, güvensizlik, entelektüellerin, özgür düşünen insanların yok edilmesi süreci başladı.

Azerbaycan SSC’de Türkiye ve İran sınırlarının temizliği Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi’nin 17 Temmuz 1937 tarihli kararına bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu belgeye göre, SSCB’nin tüm sınırlarında özel yasak şeritleri veya sınır bölgeleri belirtildi. Başta yabancı uyruklular ve vatansız kişiler (yani vatandaşlığı olmayan kişiler) olmak üzere güvenilir ilan edilen nüfus fiilen yeniden yerleştirilmeye başlandı. Transkafkasya’da bu süreç en çok Türkleri etkiledi.³³

32 Eldar İsmailov, *Власть и народ, Послевоенный сталинизм в Азербайджане [İktidar ve Halk: Azerbaycan’da Savaş Sonrası Stalinizm]*, Bakü, Adiloğlu, 2003, s. 7.

33 Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова об арестах и выдворении иранских граждан из Азербайджана от 18 января 1938. Шифртелеграмма Секретариата Зам.Наркома Внутренних дел в Баку НКВД Борщову. Совершенно секретно. Сталинские депортации 1928-1953 [NKVD Halk Komiseri N.İ. Ejov’un İran vatandaşlarını Azerbaycan’dan sınır dışı edilmelerine dair talimatnamesi. Bakü NKVD İçişleri Halk komiseri yardımcısı sekreterliğinin Borşov’a şifreli telgraf] / Ed. A.N. Yakovlev, Haz. N.L. Pobol, P.M. Polyay, Moskova, MFD: Materik, 2005 (Rusya. XX. Yüzyıl Dokümanlar), s. 98-99

22 Haziran tarihli SSCB Yüksek Kurul Başkanlığı'nın "Sıkıyönetim Hakkında" Kararnamesi'yle askeri makamlara, ilgili bölgeler veya münferit karakollardan giriş ve çıkışları yasaklama hakkı verildi. Sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde bulunması istenmeyen ve "hem suç eylemleri, hem de suçlularla bağlantısı nedeniyle halk için tehlikeli görülen" kişilerin idari olarak sınır dışı edilmesine başlandı. Aynı gün 278 sayılı "SSCB'nin bazı bölgelerinde sıkıyönetim ilanına ilişkin" kararname imzalandı. SSCB'nin Avrupa kısmındaki tüm birlik cumhuriyetlerinde ve Krasnodar Bölgesi'ne kadar birçok bölgesel birimde sıkıyönetim uygulandı. 1942'de Stalingrad bölgesinde (14 Temmuz), Çeçen-İnguş, Kabardey-Balkar ve Kuzey Osetya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ve Orzonikidze bölgesinde (10 Ağustos), Transkafkasya şehirleri, Karadeniz ve Hazar kıyıları (23 Ağustos) ve Transkafkasya birlik cumhuriyetleri, ayrıca Saratov ve Tambov bölgelerinde (9 Eylül) sıkıyönetim ilan eden ayrı-ayrı kararnameler çıkarıldı.³⁴ Kararnameler 21 Eylül 1945'te sona erdi. 4 Temmuz 1941'de Lavrenti Beria ve Vsevolod Merkulov, NKVD ve NKGB (İçişleri Halk Komiserliği ve Devlet Güvenlik Komiserliği) adına 238/181 No'lu "Sıkıyönetim ilan edilen topraklardan sosyal açıdan tehlikeli kişilerin ve ailelerinin çıkarılmasına yönelik tedbirler hakkında" ortak bir yönerge de yayınladılar.

Devlet Savunma Komitesi'nin (GOKO) 24 Haziran 1944 tarih ve 6100ss sayılı "Pasaport süresi dolmuş Türkiye, Yunanistan ve İran vatandaşlarının Kırım'dan Özbekistan'a nakline ilişkin" kararına göre, Kırım'daki Türklerin bölgeden çıkarılması onaylandı: "SSCB NKVD, onların Kırım'dan çıkmasına (Türkiye, Yunanistan ve İran vatandaşlığına sahip yerel sakinler, Türkiye, Yunanistan ve İran ulusal pasaportlarının süresi dolmuş kişiler) ve onları savaş sırasında Özbekistan SSC'nin bölgelerinden birinde yaşamaları için gönderilmesine izin veriyor. Devlet Savunma Komitesi Başkanı I.Stalin. Gönderildi: Molotov, Beria, Chadaev."³⁵ 27-28 Haziran tarihlerinde 41.854 kişi gönderildi. Bunlardan 105'i Türk vatandaşlığına sahipti. Onların yeniden yerleşimleri için Özbekistan SSC'nin Fergana eyaleti belirlenmişti.³⁶

NKVD Halk İçişleri Komiseri Beria, Kırım Tatarlarını ve anti-Sovyet ve casusluk faaliyetleriyle suçlanan diğer milletlerin temsilcilerini 1944 Nisan'dan Temmuz'a kadar

34 Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова...от 18 января 1938 [NKVD Halk Komiseri N.İ. Ejov'un talimatı... 18 Ocak 1923], s. 273.

35 РГАСПИ [RGASPI], F.644, Op.1, D.266, L.64.

36 ГАРФ [GARF], F.R. 9479, Op.1, D.179, L.227.

Kırım topraklarından çıkarma operasyonuna katılanları ödüllendirdi.³⁷ O dönemde tekrarlanan bilgilere göre Türkiye, SSCB sınırında her zaman yaklaşık 30 tümen bulunduyordu. Bu, potansiyel bir düşman olarak her zaman endişe kaynağı gibi algılanıyordu.

Beria'nın 28 Kasım 1944 tarihli Stalin, V. Molotov ve G. Malenkov'a yaptığı bildiriye göre, "Türkiye'de yaşayanlarla ailevi bağları olan Ahıskalılar kaçakçılık yapmakta, göçmenlik duyguları sergilemekte ve Türk istihbarat teşkilatları için kaynak teşkil etmekte, casus unsurlarını çekmekte ve çeteler oluşturmakta" rol oynadığı belirtilmekteydi. 31 Temmuz'da 76.021 Türk'ün yeniden yerleştirilmesine karar verildi ve daha sonra bunlara 3.180 kişi de katıldı.³⁸

Göç hazırlığı aynı yılın 20 Eylül - 15 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirildi. Ayrıca 15-18 Kasım tarihleri arasında Adıgey, Ahaltsıh, Ahılkalaki, Bogdanovsky ve Acaristan ÖSSC bölgelerinde, 25-26 Kasım tarihlerinde yerinden edilmeleri önlemek için Türkiye ile devlet sınırının kontrolü güçlendirildi. Bununla birlikte yeniden yerleştirme planına dahil olan kişilerin sınırı geçme girişimlerini önlemek için Türkiye ile devlet sınırının korunmasına özen gösterilmiştir. Toplamda 91.095 kişi bu politikaya maruz kaldı. Göçmenler Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan SSC'lerindeki yeni yerleşim yerlerine götürüldü. Beria, nakil operasyonunun olaysız bir şekilde düzenlendiğini belirtti. Gürcistan'ın fakir bölgelerinden 7.000 ailenin sınır bölgelerine yerleştirilmesi planlandı. Gürcistan SSC'nin Türkiye ile sınır bölgelerini güçlendirmek için özel önlemler alınmaya başlandı.³⁹

Sınırdaki vatandaşlar sıkı gözetim altına alındı. İran ile sınır bölgelerinden tüm "siyasi açıdan şüpheli unsurlar" kaldırıldı. Kafkasya ve Türk nüfusun, özellikle Karadeniz kıyısında yaşayan nüfusun, Sovyet-Türkiye sınırında baskı altına alınması, Türkiye ile savaş hazırlığı olarak değerlendirildi. 1944 yazında, Transkafkasya Cephesi istihbarat dairesi, Türk birliklerinin gelme olasılığını tahmin eden haritalar hazırladı. 6 Haziran 1944'te Cephe istihbarat dairesi başkanı Albay Gorshkov, Azerbaycan KP Merkez Komitesi birinci sekreteri Bağirov'a Türk birliklerinin olası varış yollarının bir haritasını verdi.

37 Представление Наркома НКВД Л.П.Берия о награждении участников операции по выселению крымских татар и представителей других национальностей с территории Крыма от 6 июля 1944, Совершенно секретно. Сталину И.В. ГАРФ [НКВД Halk Komiseri L.P. Beria'nın Kırım bölgesinden Kırım tatarlarının ve diğer etnik grupların sürgününde yer alan görevlilerin ödüllendirilmelerine dair 6 Haziran 1944 tarihli talimatname.Çok gizlidir. İ.V. Stalin'e.], F.R.9401, Op.2, D.65, L.276.

38 Постановление ГОКО № 6279сс о переселении из пограничной полосы Грузинского ССР турок-мехетинцев, курдов и хемшилов от 31 июля 1944 г. Совершенно секретно [Gürcistan SSC sınırları içerisinde bulunan Ahıskalı Türklerin, Kürtlerin ve Hemşinlerin Sürülmesine dair 31 Temmuz 1944 tarihli 6179ss numaralı GOKO talimatname], s. 522-523

39 ГАРФ [GARF], F.R.9401, Op.2, D.67, L.399-400.

Nuri Paşa'nın çıkardığı Çınaraltı ve Akbaba dergilerindeki yazılar da SSCB yönetimi tarafından dikkatle takip ediliyordu. Çünkü dergi sayfalarında tüm Türklerin “tek çınar altında” birliğine ilişkin mesajlar yer alıyordu. Aynı zamanda Sovyet Ermenistanı'nda da Türk karşıtı faaliyetler başladı. Sovyet basınında Türkiye'ye yönelik saldırılarla ilgili yazılara yer veriliyordu.⁴⁰ Kırım Tatar halkının tamamı, Nazilerle işbirliği suçlamasıyla Kırım'dan sürüldü. Bu tam anlamıyla bir trajediydi. Nerdeyse tüm insanlar: ordu için seferber edilmeyen yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve erkekler sığır gibi yük vagonlarına yüklenerек zorla Orta Asya'ya sürüldüler.

29 Mayıs 1949'da Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu bir sonraki kararını verdi. Bu karar RSFSR ve Ukrayna'nın Karadeniz kıyılarının yanı sıra bir bütün olarak Gürcistan SSC ve Azerbaycan SSC'yi “siyasi açıdan güvenilmez unsurlardan” - vatansız Türkler ve Türkçe konuşan Yunanlılar ve Sovyet vatandaşlığı almış eski Türk ve Yunan vatandaşları - temizlemek amacı gütmekteydi. Onlar Kazakistan'ın güneyi ve Cambul eyaletlerine gönderildiler. Sınır dışı edilenlerin mülklerine el konuldu. Sürgüne gönderilen her ailenin bir tondan fazla olmamak kaydıyla eşyalarını alıp gitmesine izin verildi. Yerleşim yerlerinde (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan), Osmanlı Türkleri Ahıska Türkleri ile karışmış ve fiilen onların içinde kaybolmuştur.⁴¹

SSCB Devlet Güvenlik Bakanlığı'nın “Türk vatandaşlarının, vatansız Türklerin, Sovyet vatandaşlığı verilmiş eski Türk vatandaşlarının... Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyısı”ndan taşınmalarına ilişkin 00183 No'lu kararı yayımlandı. Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesinin 4, 11 Nisan ve 17 Mayıs 1949 tarihli kararları ile birlikte ailelerin sürgüne gönderilmesine ilişkin 28 Mayıs 1949 tarihli kararının yerine getirilmesi gerekmektedir.⁴²

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 29 Mayıs 2214-856ss sayılı “Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyılarından gelen göçmenlerin taşınması, yeniden yerleştirilmesi ve istihdam edilmesi hakkında” kararına göre, SSCB İçişleri Bakanlığı'na (yoldaş S. Kruglov), sınır dışı edilen Türk vatandaşların, vatansız Türklerin ve Sovyet vatandaşlığına kabul edilen eski Türk vatandaşlarının Tomsk bölgesine nakledilmesi talimatı verildi. Yol boyunca tahliye edilenlere gıda ve tıbbi yardım için günde 5 ruble 50 kopek

40 Eldar İsmailov, *Власть и народ... [Halk ve İktidar...]*, s. 46, 123; Sevinç Aliyeva, “Из истории сталинских репрессий на Кавказе”, *Современная научная мысль*, [“Kafkasya'da Stalin Baskı ve Zulümleri”, Çağdaş ilmi düşünce]2013, № 4, s. 138-152.

41 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin Sürgünleri 1928-1953...*], s. 623.

42 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin Sürgünleri 1928-1953...*], s. 666-668.

tahsis edildi. SSCB Bakanlar Konseyi Başkanı Stalin ve SSCB Bakanlar Konseyi icra direktörü M.Pomaznev'in emriyle, sınır dışı edilenlerin demiryolu ve su yoluyla taşınması için ödemeler, o yıl için belirlenen mahkumların nakliye tarifesine göre yapıldı.⁴³

SSCB İçişleri Bakanı'nın 2 Haziran 1949 tarihli 00525 sayılı "Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyılarından sürgün edilen kişilerin nakli, yeniden yerleşimi ve istihdamının sağlanması hakkında" emri uyarınca Krasnodar ve Kırım bölgesindeki 1500 aile veya 5400 Türk Tomsk bölgesindeki kalıcı yerleşim yerlerine gönderildi.⁴⁴

11 Nisan 1952 tarihli çok gizli rapora göre, yabancı vatandaşların, vatansız kişilerin Özbekistan SSC'deki özel bir yerleşim yerine yerleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. 24 Haziran 1944 tarihi 6100 sayılı GOKO Kararnamesine dayanarak, savaş sırasında Kırım'dan 3652 Yunan, Türk ve İran tebaası Özbekistan SSC'nin Fergana bölgesine nakledilmiştir. Bunların 3531'i Yunanistan, 105'i Türkiye ve 16'sı İran vatandaşıydı. Onlardan bazıları yerleşim yerlerinden kaçmaya çalışmış ve bu nedenle de cezai sorumluluğa ilişkin 26 Kasım 1948 tarihli Kararname'ye tabi tutulmuşlardı.⁴⁵

Beria'nın Stalin, Molotov ve Malenkov'a 28 Kasım 1944'te Gürcistan SSC'nin sınır bölgelerinden Türk, Kürt ve Hemşillerin yeniden yerleştirilmesi operasyonu üzerine raporu da bulunmaktadır. 15 Temmuz 1949 tarihli tehcir ve özel yerleşimcilerin sayısına ilişkin rapora göre, Türk, Kürt ve Hemşillerin toplam sayısı 81.575'tir. Bunların 19.421'i erkek, 25.107'si kadın ve 37.047'si 16 yaşından küçük çocuklardı.⁴⁶ Mayıs 1949 itibarıyla, daha önce Kızıl Ordu'da görev yapmış olan Gürcistan SSC'den özel olarak yerinden edilmiş Türklerin sayısı şu şekildeydi: subay - 24, çavuş - 271, asker - 2222, toplamda- 2517.⁴⁷

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 11 Mart 1952 tarihli "Aile fertleri özel yerleşim yerinde bulunan hükümlülerin özel yerleşim yerine gönderilmesi hakkında" kararına göre, Türkler cezanın bitiminden sonra, SSCB Devlet Güvenlik Bakanlığı yetkililerinin gözetiminde kademeli olarak özel yerleşim yerine (ailelerinin ikamet ettikleri yere) gönderildiler. Onlar 26 Kasım 1948 tarihli SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın "Sovyetler Birliği'nin belirli bölgelerine sürülen kişilerin zorla ve kalıcı yerleşim

43 Сталинские депортации 1928-1953... [*Stalin sürgünleri 1928-1953...*], s. 669-670.

44 ГАРФ [GARF], F.3.9401, Op.2, D.10, L.46-54.

45 ГАРФ [GARF], F.R.7523, Op.36, D.692, L.8.

46 ГАРФ [GARF], F.R.9479, Op.1, D.436, L.19-20.

47 ГАРФ [GARF], F.R.9401, Op.1, D.2704-38, L.17.

yerlerinden kaçmalarına ilişkin cezai sorumluluk hakkında” kararnamesiyle cezalandırılmışlardı.⁴⁸

Belgelerde özel yerleşim yerlerine göç ettirilenlerin çocuklarına çeşitli türde yasakların dayatıldığına dair çok sayıda bilgiler yer almaktadır. Bazı yerleşim yerlerinde yerel makamlar, özel yerleşimcilerin çocuklarının devlet, eyalet ve bölge merkezlerinde okumalarına izin vermedi. Orta ve yüksek eğitim kurumlarına kabullerini kısıtladı. Özel yerleşimcilerin çocukları genel askeri kayıtlara dahil edilmez ve Sovyet Ordusunda hizmete çağrılmazdı. 1951’de Tomsk bölgesindeki özel yerleşimcilerin çocuklarının Tomsk şehrinde okuması yasaklandı.⁴⁹ Kısaca Stalin’in ölümüne kadar Türk tebaasına ve Türklere yönelik Stalinist baskılar ve sürgünler uygulandı.

Sonuç

Sovyet yönetimi Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelere yerleştikten sonra kontrolü sağlamak için bir takım politikalar uygulamak zorunda kalmıştı. Bu bölgelerin özellikle Türkiye Türkleri ile olan din, dil, ırk, kültür ve tarihsel bağlamda ilişki ve yakınlıkları yeni yönetimi tedirgin ediyordu. Uygulanan politikaların esas amacı da bu bağların etkisini zayıflatmak ve kırmaktı. Bu amaç doğrultusunda Sovyet yönetimi hatta kendisi için çalışanlardan bile şüphe etmeye başlamış ve gerekli önlemleri alma yolunu seçmişti. İnsanlar “düşman” etiketiyle suçlanmış ve yargılanmıştır. Burada daha çok eski Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi ve Türkiye ile ilişkileri olanların ön planda tutulduklarını görmek mümkündür. Bununla birlikte Türkiye’den gelmiş öğretmenlerin de gizli temaslarının olduğuna dair görüşler benimsenmişti. Onlar potansiyel devrim karşıtları olarak görülmüş ve ülkeyi terk etmeleri istenmişti.

Sovyet yönetiminin Türk tebaası ve Müsavat üyelerini desteklemekle suçlanan Türk hükümetine karşı tutumu olumsuzdu. Çünkü cumhuriyet yönetimi üyeleri Türkiye’ye sığınarak Sovyet karşıtı propaganda yapıyorlardı. Sovyet hükümeti, Müslüman örgütlerin tasfiyesini ve üyelerin Türkiye’den çıkarılmasını talep ediyordu. Bu yüzden yurt içinde ve dışında baskı politikası uygulanıyordu.

Buna bir de sistemin vaatlerini tam olarak gerçekleştirememesi eklenince toplumdaki tepkiler daha da artmıştı. İnsanların yeni yönetimle birlikte daha refah bir yaşama kavuşacağı beklentisi ve bu beklentinin karşılanmaması sorun haline gelmeye başlamıştı. Ağır vergilerin mevcudiyeti ve toprak reformunun beklendiği gibi gerçekleşmemesi

48 ГАРФ [GARF], F.R.7523, Op.58, D.588, L.1.

49 ГАРФ [GARF], F.R.9479, Op.1, D.725, L. 67-83.

insanların yaşam koşullarında pozitif yönde değişime engel olmuştur. Üretim zincirinin en önemli halkasını oluşturan köylüler vergiler, toprak yönetimi, toprak reformları, sağlık, mahkemeler, kooperatiflerle ilgili sıkıntılarının olduğunu belirtiyorlardı. Özellikle Müslüman Türklerin sorunlarının ciddiliği Özel Komisyonun oluşturulmasına sebebiyet vermişti. Böylece bölgedeki durum araştırılacak ve daha etkili önlemler alınacaktı. Komünist Partiye, Sovyetlere ve onların temsilcilerine şikayetlerini belirten köylüler, tarım vergisini son derece ağır ve adaletsiz buluyorlardı. Onlar aynı zamanda kendilerinin saydıkları arazinin ellerinden alınmasına da tepkiliydiler. Özellikle evlerinin ve mezarlarının farklı cumhuriyetlerde olması onların işini daha da zorlaştırıyordu.

Yönetimin dine olan tutumu da toplumda negatif tepkilere sebebiyet vermişti. Yasalara göre herkes rahat bir şekilde kendi dinini yaşayabilecekti. Fakat, bu uygulama da karşılığını bulamıyordu. Özellikle dini yaşama ilişkin yönetimin tutumu Müslüman Türkleri rahatsız ediyordu. Müslüman köylülerden sarıklarını çıkarmaları isteniyor, İslam dinini öğrenmeleri için gerekli olanaklar sağlanmıyordu. Mollalar da dini bilgileri insanlara öğretmekten korkuyorlardı. Çünkü Sovyet hükümeti okullarda dinin öğretilmesini yasaklamıştı. Mollalar, cenaze törenlerinde merhum için ayin yapmaktan ve dua okumaktan bile kaçınıyordu. Yasaların uygulanmamasının nedeni bir süre sonra kendini belli etmeye başladı. Çünkü yeni yönetim eski düşünce sistemine karşı da mücadele başlatmıştı. Böylece din, dil, ırk ve kültür gibi etkenler gözetilmeksizin “sovyet insanı” yaratılacağına inanılıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde baskı ve takip daha da artmıştı. Batı ile ilişkisi olduğu suçlamasıyla birçok kişi cezalandırılmıştı. Cepheye yakın yerlerdeki Müslüman Türkler, düşmanla işbirliği ihtimali göz önünde bulundurularak göç ettirilmişlerdi. Böylece hükümet sınırda yaşayan Müslüman Türkleri yaşadıkları yerlerden göçe zorlayarak kendini garanti altına almaya çalışıyordu. Cepheyi tam kontrol altına almak için göçle ilgili sık sık kararname imzalanmış ve hemen de uygulanmıştır. Bu politikalara karşı çıkan ve göç ettirilen yerlerden kaçanlar da cezasız bırakılmamıştır. Hatta onlar cezaları bittikten sonra özel yerleşim yerlerindeki ailelerinin yanına bile hemen gidememişlerdi. Yönetim bir anlamda mevcut sisteme karşı girişimde bulunma ihtimali olanlara gözdağı veriyordu. Görünen o ki, bu tutum işe yararmış ve yönetim bir nebze de olsun kendi istediğini alabilmişti. Stalin’in baskı politikası sonucunda Müslüman Türk topraklarından on binlerce aydın, askeri personel, bilim adamı, yazar, öğretmen ve din adamı kendi anavatanlarından ayrılarak ülkenin iç kısımlarına yerleşmek zorunda kalmıştı. Tüm bunlar, Müslüman Türklerin eğitilmiş kısmının giderek azalmasına neden olmuştu. Stalin’den sonra bu politika yumuşamış ve Müslüman Türklere karşı tutum pozitif

yönde değişse de, bu seçkinlerin giderek azalması gerçeğini değiştirmemiştir. Elbette Müslüman Türkler arasından yeni seçkinler çıkmıştır fakat, yeni nesil artık Sovyet planına uygun bir şekilde yetiştirilmişti. İleriki yıllarda Müslüman Türkler bunun bedelini ağır bir şekilde ödemek zorunda kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁵⁰

2. Araştırma Eserler

Aliyeva, Sevinc: *Kuzey Kafkasya devletleri'nin oluşumu: Türkiye ve Azerbaycan'ın yardımından Rusya'nın işgaline kadar (1918 – 1920)*. Ankara, Gazi Kitabevi, 2022.

- “Из истории сталинских репрессий на Кавказе”, *Современная научная мысль*, 2013, № 4.

- *Турецко-подданные в России: жизнь в преследованиях и гонениях (1877-1953)*, Москва: Маска, 2022.

Alizade, Aydın: “Мусават - азербайджанское подполье в борьбе за независимость страны”(Çevrimiçi), <https://urokiistorii.ru/article/54652>, 25 Mart 2020.

İsmailov, Eldar, *Власть и народ, Послевоенный сталинизм в Азербайджане*, Баку, Адильоглу, 2003.

Постановление ГОКО № 6279сс о переселении из пограничной полосы Грузинского ССР турок-месхетинцев, курдов и хемшилов от 31 июля 1944 г. Совершенно секретно// Сталинские депортации 1928-1953/ Под общ.ред. акадА.Н.Яковлева; МФД: Материк, 2005.

Указание Наркома НКВД Н.И.Ежова об арестах и выдворении иранских граждан из Азербайджана от 18 января 1938. Шифртелеграмма Секретариата Зам.Наркома Внутренних дел в Баку НКВД Борщову. Совершенно секретно. Сталинские депортации 1928-1953/ Под общ.ред. акадА.Н.Яковлева; МФД: Материк, 2005.

50 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.